

УСТАЛЕНІ СЛОВОСПОЛУКИ В ЗАПЕРЕЧНІЙ ФОРМІ: КНИЖНА СТИЛІЗАЦІЯ ЧИ ПОРУШЕННЯ НОРМ?

У статті проаналізовано усталені словосполучення, що мають заперечну форму, у контексті стилістичних та лексичних норм сучасної української літературної мови, з'ясовано їхню роль як засобів книжної стилізації та посилення оцінності модальних значень у різних комунікативних ситуаціях, обґрунтовано ненормативний характер багатьох із таких книжних усталених словосполучень.

Ключові слова: усталені словосполучення в заперечній формі, функціональні стилі, книжна стилізація, модальність, оцінне значення, літературна норма.

Постановка проблеми. Авторі наукових та публіцистичних текстів нерідко вживають усталені словосполучення в заперечній формі, які мають у сучасній українській літературній мові стверджувальні відповідники. Важливо з'ясувати функціональну специфіку усталених словосполучень в заперечній формі. Деякі з них потрібно проаналізувати щодо їхньої відповідності нормам сучасної української літературної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники неодноразово відзначали можливість уживання заперечених одиниць не тільки для негації, а й для вираження різних оцінних значень. Установлено, що деякі заперечні номінації та конструкції сприяють пом'якшенню висловлення, усередненню оцінки [2, 249; 3, 110; 4, 238]. Натомість конструкції з подвійним запереченням забезпечують різкіше, категоричніше вираження думки [10, 45–46; 12, 220, 411; 7, 7; 8, 7], надають висловленню дискусивного, полемічного звучання [4, 219]. Відзначено також, що заперечення може бути засобом інтенсифікації ознаки [6, 64–65; 4, 239].

Прагнучи якомога більше увиразнити модус висловлення, мовці нерідко вдаються до громіздких і семантично конструкцій у заперечній формі на зразок *не виключено, що...*, *не зайве відзначити, що...* та ін. Невмотивованість наведених конструкцій зумовлена тим, що вони передають стверджувальну інформацію, типовими виразниками якої в українській мові є семантично прозоріші відповідники *імовірно, що...*, *варто відзначити, що...* Громіздкі структури у заперечній формі не типові для усного мовлення, їх немає у фольклорних текстах та художніх творах українських класиків. Ними послуговуються переважно автори наукових та публіцистичних текстів, зрідка – деякі сучасні письменники як стандартними конструкціями. Це дає підстави вважати такі аналітичні конструкції своєрідними штампами, усталеними словосполученнями, за допомогою яких одні намагаються надати мовленню виразного книжного забарвлення, інші вживають їх за звичкою або під впливом чужомовних традицій. Такі усталені одиниці цікаві для дослідників у стилістичному аспекті, тобто як засоби книжної стилізації, і в культуромовному, нормативному аспекті.

Мета статті – проаналізувати усталені словосполучення, що мають заперечну форму, у контексті стилістичних та інших норм сучасної української мови, з'ясувати їхню роль як засобів книжної стилізації та оцінних неспеціалізованих виразників стверджувальних значень, обґрунтувати ненормативний характер багатьох із таких усталених словосполучень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім потрібно з'ясувати особливості семантичної структури усталених словосполучень, що мають заперечну форму. Багато з них складається з кількох заперечних компонентів – заперечної частки *не* і слова, лексичне значення якого виражає заперечення. Фактично вони є запереченням іншого заперечення, пор.: *не заперечую* ← *не + не погоджуюся*; *не відкидаю* ← *не + не визнаю*; *не проти* ← *не + не підтримую*; *не інакше* ← *не + не так*. Заперечення заперечення, як відомо, сприяє формуванню стверджувального змісту. Не випадково всі сполучення заперечної частки *не* зі словами заперечної семантики мають у сучасній українській літературній мові більш чи менш точні стверджувальні відповідники: *не заперечую* – *погоджуюся*; *не відкидаю* – *припускаю*; *не проти* – *схвалюю, підтримую*; *не зайве* – *потрібно*; *не інакше* – *саме так*. Однак компоненти наведених корелятивних пар не можна вважати абсолютно ідентичними. Мовознавці та філософи неодноразово відзначали, що заперечення заперечення спрямоване на формування нового, особливого змісту, а не повернення до ствердження. Зокрема, німецький філософ Т. Адорно писав, що «заперечення заперечення не повертає перше заперечення в протилежний бік, а показує, що воно недостатньо заперечне...» [1, 147]. Й. ван Гіннекен зауважував, що двоє заперечень не зрівноважують, а підсилюють одне одного [14, 208]. На думку А. Магуна, подвійне заперечення не відновлює вихідного ствердження, оскільки «стосується самого акту першого заперечення» [9, 35]. За його влучним визначенням, «смерть ворога не може воскресити друга» [9, 37]. Отже, сполучення заперечної частки *не* зі словами заперечної семантики хоч і корелюють зі стверджувальними лексичними одиницями, проте відрізняються від них певними значеннєвими відтінками, що виявляються у відповідних комунікативних ситуаціях.

Функціональна специфіка сполучень *не заперечую*, *не відкидаю*, *не проти* полягає в тому, що вони вияскраплюють активну позицію учасника діалогу, який не просто визнає щось, а відкидає чийсь припущення про свою можливу незгоду з якою-небудь версією або ініціативою. Відповідно такі сполучення органічно звучать у діалогах,

дискусіях, пор.: В.Трюхан : *Один із закидів, після моєї заяви про звільнення – мовляв, що я не є членом «команди».* **Не заперечую** (<http://galinfo.com.ua/news/148495.html>); І. Стойко: *Можна й так трактувати, як трактуєте ви. Так, я не відкидаю і цієї версії* (<http://obozrevatel.com/interview/stojko-u-nas-e-dokazi-togo-scho-chornovil-pomer-ne-svoeyu-smertyu.htm>); *Зараз говорили про асоціацію. Ми хіба проти асоціації? Ми взагалі не проти асоціації, ми просто говоримо, що змушені будемо захищати свою економіку* (Високий Замок, 19.12.2013).

Якщо ж мовець не дискутує, а просто викладає свої чи описує чийсь уявлення, уживання сполук *не заперечую, не відкидаю, не проти* не зовсім доречно. Вони ускладнюють сприйняття речень, особливо тих, що містять інші одиниці з заперечним значенням, пор.: *...попри все небажання, щоб так було, я не заперечую того, що це ще може статися у двадцять першому сторіччі* (Т. Прохасько); *...я навіть не відкидаю припущення, що про це передусім Системі і йшлося...* (Ю. Андрухович); *Тато традиційно хоче сина, а мама не проти дочки* (Україна молода, 31.10.2006); *Ломаченко не проти зустрітися з Рігондо або Градовичем* (Українська правда, 18.12.2013). У монологічному мовленні, за відсутності полеміки, цілком природно використати стверджувальні відповідники, пор. відповідники до поданих вище речень: *...попри все небажання, щоб так було, я визнаю, що це ще може статися у двадцять першому сторіччі; ... я навіть припускаю, що про це передусім Системі і йшлося...; Тато традиційно хоче сина, а мама – дочку; Ломаченко хотів би зустрітися з Рігондо або Градовичем*. Цілком імовірно, що в недискусійних контекстах автори надають перевагу конструкціям у заперечній формі для створення ефекту полемічності, нечіткості, невиразності чийхось планів чи уявлень. Проте вони, особливо ті, що містять кілька заперечних компонентів, складні для сприйняття. За результатами досліджень, для адекватного витлумачення їх сприймачам потрібно більше часу, ніж для сприйняття стверджувальних конструкцій [13, 7; 15, 102; 5, 104–105; 11, 6].

Поєднанням двох заперечних компонентів – граматичного й лексичного вираженого є сполука **не заборонено**. Її уживання доречно тоді, коли потрібно спростувати імовірну або раніше висловлену заборону, пор.: *«Шахтарю» не заборонено давати інтерв'ю каналу «2+2»... – Так слова ведучого програми «Профутбол» Ігоря Циганика про заборону надавати коментарі прокоментував генеральний директор «гірників» Сергій Палкін* (Українська правда, 23.04.2013). Проте цю сполуку використовують і тоді, коли йдеться не про спростування заборони, а про можливість чого-небудь узагалі, пор.: *Право бути номінованим на «Людину» втратили семеро посадових осіб, прописаних у Конституції: Президент, прем'єр, спікер, троє голів – Конституційного, Верховного і Вищого арбітражного судів та Генпрокурор. Щоправда, цій чудовій сімці не заборонено сподіватися на дві-три спеціальні премії...* (День, 22.05.1999). У таких контекстах замість сполуки з подвійним запереченням *не заборонено* доречніше вжити дієслово *могти* у відповідній формі, яке безпосередньо визначає можливість дії чи стану, пор.: *...Щоправда, ця чудова сімка може сподіватися на дві-три спеціальні премії...*

Щоб обережно передати ймовірність чого-небудь, багато хто використовує сполуки **не виключає, не виключено**, пор.: Яценюк **не виключає**, що після Нового року Власенка посадять (Дзеркало тижня, 24.12.2013); Магера **не виключає**, що для призначення дати виборів президента потрібно тлумачення КС (Високий Замок, 14.01.2014); Володимир Колінець: **«Не виключено**, що заради збереження незалежності України знову доведеться ризикувати життям» (Тернопіль вечірній, 24.09.2013). Наведені стійкі сполуки скальковані з російських сполук **не исключает, не исключено**. В українській мові значення ймовірності чого-небудь виражають за допомогою лексем **припускати, вважати можливим, імовірно, вірогідно** та ін., пор. відповідники до поданих вище речень: Яценюк **припускає**, що після Нового року Власенка посадять; Магера **вважає**, що для призначення дати виборів президента потрібно тлумачення КС; **Імовірно**, що заради збереження незалежності України знову доведеться ризикувати життям.

Засобом категоричного, безапеляційного визначення чого-небудь у книжному вжитку стала стійка сполука **не інакше**. Вона поєднує 2 заперечні компоненти: граматичний негатор **не** і лексичний виразник заперечення – слово **інакше**, що означає **«не те, не так»**. Саме нанизування заперечних засобів сприяє категоричності викладу, пор.: *Заява МОЗ сприймається нами не інакше як помста – чоловік Чорновол* (<http://www.radiosvoboda.org/media/video/25223900.html>); *Справи про злочини, передбачені частиною 1 статті 152 Кримінального кодексу України, порушуються не інакше як за скаргою потерпілого* (Із статті); *Банк даних – не інакше можна відтепер називати фінустанови (1+1)* (<http://video.online.ua/244171/>). Очевидне те, що сполука **не інакше** ускладнює сприйняття змісту речень. Він буде чіткішим, якщо авторські акценти передати за допомогою часток **саме, тільки, лише**, пор.: *Заяву МОЗ ми сприймаємо саме як помсту; Справи про злочини ... порушують тільки за скаргою потерпілого; Банк даних – лише так можна відтепер називати фінустанови*.

Нанизування заперечних засобів характерне й для стійких словосполук **ніхто інший, ніщо інше, жоден інший, ніякий інший**. Їх уживають на означення певного суб'єкта, явища чи об'єкта, безпосередню назву якого вводять після зазначених сполук за допомогою сполучника **як**, пор.: *Бо ніщо інше, як слово, є найбільш явним для свідомості показником здійснення акту пізнання* (Із статті); *Отже, важко не погодитися з паном Гриценком, що всі розмови про це – ніщо інше, як намагання дискредитувати Україну* (Україна молода, 18.03.06); *Виявляється, що президентом увесь цей час був ніхто інший, як Віктор Шлінчак...* (<http://www.politarena.org.ua/index.php?newsid=14413>); *Для радянської влади впродовж наступних десятиліть М.С. Грушевський залишався ніким іншим, як «українським буржуазним істориком»* (Із статті). Очевидно, у такий спосіб прагнуть наголосити на якомусь принциповому визначенні, відкинувши всі інші можливі варіанти. Проте сполуки двох займенників із заперечним значенням абсолютно позбавлені семантичної конкретики. Їхній перший компонент, виражений займенниками **ніхто, ніщо, жоден**, унеможливує наявність будь-якого

суб'єкта, об'єкта чи ознаки, а другий, представлений займенником *інший*, – указує на те, що суб'єкт, об'єкт чи ознака, наявність яких спростовано, не є такими, як їх названо. Отже, семантично ці стійкі словосполучення надто громіздкі й непрозорі. Вони переважують книжне мовлення й ускладнюють його сприйняття. Наголосити на якомусь принциповому визначенні українською мовою можна за допомогою часток *саме, лише, тільки, всього-на-всього*, пор. відповідники до поданих вище речень: *Саме слово є найбільш явним для свідомості показником пізнання; Отже, важко не погодитися з паном Гриценком, що всі розмови про це – лише намагання дискредитувати Україну; Виявляється, що президентом увесь цей час був саме Віктор Шлінчак... Для радянської влади впродовж наступних десятиліть М.С. Грушевський залишався всього-на-всього «українським буржуазним істориком».*

Стійкі словосполучення *ніхто інший, жоден інший* уживають також як порівняльний зворот, що визначає непересічний вияв якоїсь ознаки, пор: *Цей хлопчина, як ніхто інший, знає, що таке біль і страждання* (День, 17.08.1998); *Ветерани та люди похилого віку, як ніхто інший, потребують підтримки з боку держави* (Таврія, 23.11.2013); *Науковий стиль, як жоден інший, багатий на слова іншомовного походження* (Із статті). Сполучення, утворені з двох заперечних займенників хоч і передають особливий вияв ознаки, проте й ускладнюють формальну структуру речення. Імовірно, поширенню їх в українському науковому та публіцистичному вжитку посприяв вплив російської мови, у якій аналогічні конструкції *как никто другой, как никакой другой* у відповідних контекстах звучать цілком органічно. Відомо, що російська мова сформувалася на книжній основі, що й відбивають її складніші за структурою синтаксичні конструкції. В українській мові, що постала на основі народного мовлення, домінують простіші й прозоріші синтаксичні конструкції. Зокрема, значення інтенсивного вияву ознаки українці здавна передають прислівниками *дуже, добре, особливо, надзвичайно* та їхніми сполученнями. Вони цілком доречні й у текстах наукового та публіцистичного стилів, пор. відповідники до поданих вище речень: *Цей хлопчина дуже добре знає, що таке біль і страждання; Ветерани та люди похилого віку надзвичайно потребують підтримки з боку держави; Науковий стиль особливо багатий на слова іншомовного походження.*

Істотний вияв ознаки в наукових та публіцистичних текстах нерідко виражають словосполученням *не в останню чергу*. Використання такої усталеної словосполучення, з одного боку, сприяє некатегоричності міркування, з іншого – ускладнює його сприйняття, пор.: *Такий «буферний» стан країни не в останню чергу спричинив несинхронізований мовно-культурний розвиток різних її частин* (Із статті); *Войнович приваблює не в останню чергу тим, що нова посткомуністична реальність не збила його з правильного шляху* (<http://www.livelib.ru/review/157705>).

Словосполучення *не в останню чергу* скальковано з російської *не в последнюю очередь*. Її значення високого ступеня вияву ознаки в українській мові передає словосполучення *значною мірою*, пор. відповідники до поданих вище речень: *Такий «буферний» стан країни значною мірою спричинив несинхронізований мовно-культурний розвиток різних її частин; Войнович приваблює великою мірою тим, що нова посткомуністична реальність не збила його з правильного шляху*. Послабити вираження високого ступеня вияву чого-небудь висловом можна, замінивши словосполучення *значною мірою* сполученням *певною мірою*, яка загалом відбиває не конкретизований ступінь вияву чого-небудь, пор. відповідники до поданих вище речень: *Такий «буферний» стан країни певною мірою спричинив несинхронізований мовно-культурний розвиток різних її частин; Войнович приваблює певною мірою тим, що нова посткомуністична реальність не збила його з правильного шляху*. Важливий чинник можна виділити також прислівниками *безпосередньо, передусім, насамперед*, пор.: *Такий «буферний» стан країни безпосередньо спричинив несинхронізований мовно-культурний розвиток різних її частин; Войнович приваблює передусім тим, що нова посткомуністична реальність не збила його з правильного шляху*.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, усталені словосполучення в заперечній формі – це семантично громіздкі сполучення слів, утворені на основі невмотивованого використання переважно двох заперечних одиниць. Вони сприяють насамперед книжній стилізації мовлення. У межах цієї стилістичної функції усталені словосполучення в заперечній формі слугують також оцінними, порівняно з нейтральними спеціалізованими засобами, виразниками стверджувальної модальності в різних комунікативних ситуаціях.

Уживання багатьох із таких стійких словосполучення у текстах публіцистичного та наукового стилів мови зумовлене впливом російського книжного мовлення. Їх потрібно замінити органічними для української мови відповідниками.

Дослідження усталених словосполучення у заперечній формі на тлі їхніх стверджувальних відповідників відкриває перспективи для подальшого вивчення синонімічних синтаксичних форм у сучасній українській мові та сприяє пошуку найоптимальніших синтаксичних засобів вираження думки.

Список використаних джерел

1. Адорно Т.В. Негативная диалектика / Т.В. Адорно. – М. : Научный мир, 2003. – 374 с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
3. Баган М.П. Заперечення як засіб увиразнення персуазивних значень / М.П. Баган // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобицьк: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. – Випуск 28. Філологія. – С. 108 – 116.
4. Баган М.П. Категорія заперечення в українській мові : функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви / М.П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
5. Бакиров А. Люди, которые играют роли / Анвар Бакиров. – СПб. : Питер, 2002. – 187 с.
6. Гаврилова Г.Ф. Категории негации и интенсивности в языке прозы А.П. Чехова: функционально-стилистический аспект / Г.Ф. Гаврилова // Известия Южного федерального университета. Серия : Филологические науки. – 2009. – № 4. – С. 56–67.

7. Калинина А.А. Семантика двойного отрицания / А.А. Калинина // Тезисы Международной научной конференции «Языковая семантика и образ мира». – 1997. – Т. 1. – С. 7 – 9.
8. Кардаш Л.В. Мовні засоби вираження заперечення і протиставлення в українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Кардаш. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.
9. Магун А. Подія революції / Артемій Магун // І. – 2004. – Ч. 34. – С. 27 – 46.
10. Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках / Н.Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1978. – 118 с.
11. Паславська А.І. Заперечення як мовна універсалія : принципи, параметри, функціонування / А.І. Паславська. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – 289 с.
12. Русская грамматика : В 2-х т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
13. Boysson-Bardies B. Négation et performance linguistique / Bénédicte de Boysson-Bardies. – Paris, 1976. – 136 p.
14. Ginneken J. van. Principes de linguistique psychologique / Jacobus van Ginneken. – Amsterdam; Paris, 1907. – 499 p.
15. Givón T. Negation in language : Pragmatics, function, ontology / Thomas Givón // Pragmatics. – N.Y. etc.: Acad. Press, 1978. – Vol. 9. – P. 69 – 112.

Summary

Bahan M.P. Conventional word-combinations in the negative form: literary stylization or violation of standards?

The paper analyzes characteristics of conventional word-combinations that have the negative form, in the context of stylistic and other rules of the modern Ukrainian language, defines their role as a means of literary stylization and enhancing of evaluative modal meanings in different communicative situations, proves non-normative nature of many of these conventional combinations of words.

It is defined that the functional specificity of the conventional word-combinations in the negative form is that they brings out the active positions of the member of dialogue that not just recognizes something, but rejects the assumption of a possible disagreement with any version or initiative, whereby it is concluded that such compounds are organic in the dialogues and discussions.

It is found that the use of conventional word-combinations in the negative form is not quite appropriate in some communicative situations, especially when the speaker does not discuss, but simply describes someone's idea. It is proved that in such cases the use of conventional compounds in the negative form complicates the perception of sentences, especially those that contains other units in a negative form.

It is noted that these semantically stable word-combinations are too cumbersome and opaque. The article highlighted the usefulness of certain modal particles for emphasizing important semantic components of message.

It was defined that the use of many conventional word-combinations in texts of journalistic and scientific style of speech caused by the influence of the Russian literary language. This article presents specific Ukrainian-language equivalents to these compounds.

Studies of word-combinations in the negative form against the their affirmative equivalents opens up prospects for further study synonymous syntactic forms in the modern Ukrainian language and promotes the search for the most optimal syntactic means of expression.

Keywords: *conventional word-combination in the negative form, functional style, literary stylization, modality, evaluative meaning, the literary norm.*

УДК 070: 808.2: 81'271

Н.М. Дзюбак

ПОМИЛКА ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

У статті зроблено спробу наукового осмислення поняття «помилка» у різних сферах людської діяльності. Автор трактує помилку як відхилення від норми, визначає основні аспекти дослідження помилок, описує лінгвістичний підхід до вивчення помилок.

Ключові слова: норма, відхилення від норми, помилка, аноматив, девіація.

Будь-яка людська діяльність (фізична, духовна, психічна, розумова, мовленнєва тощо) є складним багатоступінчастим процесом, який може супроводжуватися різноманітними відхиленнями від його «нормального» ходу. Виникнення ненормативних дій зумовлюється різними чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, зокрема, складністю внутрішнього світу людини, визначальним впливом підсвідомого на кожен її рух, масивом інформації, який потрібно миттєво опрацювати і відповідно зреагувати на нього тощо.

Свого часу помилки як об'єкт наукового дослідження цікавили науковців різних галузей наукового знання. У психології помилкові дії досліджували З. Фрейд, О.Леонт'єв, Л.Виготський та інші. Мовні помилки стали об'єктом досліджень Ю.Д.Апресяна, Н.Д.Арутюнової, Ш.Баллі, О.Н.Єрмакової, Т.В.Радзівської, О.О. Селіванової, Ф.С.Бацевича. Помилки як об'єкт редагування вивчали А.О.Капелюшний, В.В.Різун, З.В.Партико, Т.Г.Бондаренко. Однак і досі немає єдиного комплексного підходу до визначення помилки, потребує систематизації її поняттєвий апарат щодо означуваного поняття. Наукове осмислення феномену помилки потребує інтеграції здобутків різних галузей наукового знання. У такий спосіб може бути заповнена прогалина між наяв-